HAVVA: İSLÂMÎ KADIN İMAJI*

EVE: ISLAMIC IMAGE OF WOMEN

JANE I. SMITH

HARVARD DIVINITY SCHOOL. U.S.A.

YVONNE Y. HADDAD

THE HARTFORD SEMINERY. U.S.A.

ÇEVİRİ: YASİN AKTAY

Yahudi-Hristiyan kutsal kitaplarını Kur'an' dan daha iyi tanıyanlar için ayartıcı ve baştan çıkartıcı olarak Havva imajı, Kitab-ı Mukaddes tarafından tamamen desteklenen tanıdık ve kapsamlı bir imajdır. Kur'an ise daha farklı bir manzara sunar. Buna göre, insanlığın ilk çiftinin her bir üyesinin, Cennet'ten kovulmasıyla sonuçlanan olayların gidişatından eşit bir şekilde sorumludurlar. Kur'an'da Adem'in eşi, Adem'in kendisi gibi, genellikle şeytani düzenlerin kurbanı olarak resmedilir ve yine Adem gibi şeytanın ayartmasına uymasından doğan sonuçlardan payını tamamıyla alır.

Oysa geniş İslamî gelenek içinde Havva imajı, çoğu kez eşinin Cennet'ten atılışından tek başına sorumlu tutulacak kadar değişmiştir. Adem'in zevcesinin yaratılışına ilişkin Kur'an'daki kısa ibarenin işlenmesi bu gelişmeyle paralellik gösterir. Kitapta atıflar seyrek olup Havva'nın Adem'in herhangi bir parçasından meydana geldiğine işaret eden bir tek kelime yoktur. Sonraki kayıtlarda ise Havva'nın Adem'den veya çoğu kez eğri olarak tasvir edilen (kaburga) kemiğinden yaratılmış olduğuna dair sıkça atıflar bulunabilir.

Bu yazıda, yaratılış ve Cennet'ten atılış temalarına Kur'an ayetlerinde genel olarak irtibatlandırıldığı şekilde bakarak, Havva şahsiyetini İslamî gelenekte betimlendiği şekliyle mütalaa edeceğiz. Daha sonra çağdaş müslümanların Havva'ya ilişkin yazdıklarına ve bu yazıların çağdaş İslamî kadın anlayışı hakkında ne söylediklerine kısaca bakacağız.

Adem'in eşine Kur'an'da ismiyle hiç değinilmez. İlk insanın zevcesine çeşitli atıflar vardır, ancak başka ayetlerde insanlığın yaratılışı, bir dişi tamamlayıcıya hiçbir değinide bulunulmadan tartılışılır. Yalnızca Adem'e isimler öğretilir ve unutmasından tek başına kendisinin sorumlu olduğu söz alınır ve meleklerden yalnızca ona secde etmeleri istenir.[1] Bu özel teveccüh ve kayırmalar Adem'in erkek olması açısından; türünün erkeği olmasından ziyade paygamberlik işlevinin bir parçası olarak görülebilir. Ama hem Adem'den hem de karısından Cennet'te oturmaları istenmekte ve her ikisi de (ölümsüzlük) ağacından yememek konusunda uyarılmaktadırlar. *[2:35 / Biz, Ey Adem! Sen ve eşin beraberce cennete yerleşin orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde cennet nimetlerinden yeyin, sadece şu ağaca yaklaşmayın. Eğer bu ağaçtan yerseniz her ikinizde kendinize kötülük eden zalimlerden olursunuz.], [7:19/ Ey Adem! Sen ve eşin cennete yerleşin, dilediğiniz yerden (bol bol) yeyin. Ancak şu ağaca yaklaşmayın, sonra zalimlerden olursunuz.]* Şeytan her ikisini kandırır ve ayaklarının kaymasına sebep olur, *[2:36, 7:10/ Şeytan onların ayaklarını kaydırıp haddi tecavüz ettirdi ve içinde bulundukları (cennetten) onları çıkardı. Bunun üzerine bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz, sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamana kadar yaşamak vardır."dedik.* (2:120'de ise Adem tek başına kandırılır) ve her ikisi ağaçtan yiyip

*Bu makale Azize el-Hibri'nin 1982 tarihli Pergamon Press yayınları arasından çıkan *Woman And Islam* isimli derlemesinin 135-145. sayfaları arasından alınmıştır.

[1]Meleklere ilk insanın önünde secde etmelerini anlatan kıssa Kur'an'da 2:30-37, 20: 115-123, 7: 11-24, 38: 71-81 ve 15: 28-35'te olmak üzere beş yerde geçer. Son iki pasaj ne kovulmaya ne de Adem'in bir zevcesine veya dişi arkadaşına hiç bir atıf ihtiva etmez. İlk üçünde ise şu olaylara değinilir: Adem'in yaratılışı (yalnızca 20: 115'te görünür) ve meleklere ona secde etmelerinin emredilişi, İblisin reddedişi, kandırılış ve ölümsüzlük ağacından yiyişi ve müteakiben cennetten çıkarılışı. Ayrıca bunların hepsinde Adem'in eşine de değinilir, bunlar Kur'an'da (ismi zikredilmese de) Havva'ya yapılan atıfların tamamını oluşturur-lar.

kendi çıplaklıklarını görürler [2:121]. Hıyanetinin karşılığı olarak İblis her ikisinin ebedi düşmanı kılınır ve her ikisi İblis'le beraber Cennet'ten çıkarılırlar [2:36, 20:123, 7:24].

Dolayısıyla Adem'in zevcesinin hem Cennet'e yerleştirilme, hem ordan kovulma, hem de şeytanın ayartmasına teslim olma konusunda doğrudan bir katılımı sözkonusudur. Pişmanlık ve bağışlanma konusu biraz daha karmaşıktır. Genelde bu rol tek başına Adem'e verilir; o pişman olur. [2:37], o tek başına itaatsizlikle suçlanır [20: 121-122], fakat Rabbi tarafından bağışlanır ve hidayete erdirilir.[2] Adem'in zevcesi hiç bir şekilde Adem'in yoldan çıkmasından sorumlu tutulmaz. Aksine yoldan çıkmanın da pişmanlığın da sorumluluğu oldukça açık bir şekilde Adem'e aittir.

Bu anlatımlarda ayrıca görüyoruz ki, bu eşin yaratılışına ait hiç bir atıf yoktur. O sahneye ilk kez Cennet'te oturma davetine bir iştirakçi olarak gelir. Kur'an'ın başka üç yerinde Allah'ın insanı ve eşini tek bir nefisten yarattığı olgusuna değinildiğini görürüz. [4:1, 7:189, 39:6]. Kur'an iki yerde de birbirlerinde sükunet bulmaları için eşlerin yaratılışının Allah'ın ayetlerinden olduğuna işaret eder [7:189, 30:21].[3] Fakat bu, ilk kadının oluşumuna ilişkin herhangi bir kitabî referansın uzantısıdır. Geleneğin kitabî referansdan sıkça ayrılıyor göründüğü iki alan Havva'nın yaratılışı ve Adem'in yoldan çıkmasında varsayılan kabahatidir.

Tefsirlere döndüğümüzde ise Kur'an'ın genel olarak sessiz kaldığı bir çok konunun ayrıntısıyla ele alındığını görürüz. Havva'nın nasıl, niçin ve ne zaman yaratıldığı gibi sorularının yanısıra isminin anlamıyla ilgili spekülasyonlar da bulunur. Bu konuda yetkin olduğu kabul edilen meşhur hadislerden bir tanesi İbn Abbas ve İbn Mes'ud'dan rivayet edilir:

> Allah, İblisi Cennet'ten çıkarıp Adem'i Cennet'e yerleştirince Adem orada tek başına kaldı. Onunla beraber yalnızlığını giderecek kimse yoktu. Allah ona bir uyku verdi, sonra sol tarafının kaburga kemiklerinden birini alıp yerine et koydu ve o kaburgadan Havva'yı yarattı.[4] Adem uyandığında başucunda oturan bir kadın buldu ve "Kimsin sen?" diye sordu. O "bir kadın" diye cevap verdi. Adem "Niçin yaratıldın?" dedi. o da "Ben de sükunet bulasın diye" dedi. Melekler "Adı ne?" dediler. O 'Havva' dedi. 'Niçin Havva diye isimlendirildi?' dediler. Dedi ki: 'Çünkü O canlı bir şeyden yaratıldı!" (Al-Râzi *Tefsir* 3:2, İbn Kesir, *Bidâye*, 1:80, al-Tabarsi *Majma'al-Bayan* 1:166).

Adem'in kaburga kemiğinden yaratılmaya ilişkin bu atıf bazen Peygamberden nakledildiği söylenen bir ibare ile uzatılır:

> Kadınlar konusunda ihimam gösteriniz, çünkü onlar bir kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburganın en eğri kısmı üst kısmıdır. Onu doğrultmak isterseniz, kırarsınız. Kendi haline bırakırsanız eğri olmaya devam eder. O yüzden kadınlar konusunda özen gösteriniz (İbn Kesir, *Bidaye* 1:80).

İbn Abbas ve İbn Mes'ud'dan nakledilen hadiste yaratılışın şekline ilişkin özel atıftan ayrı olarak, Havva'nın yaratılış amacına ve isminin etimolojik anlamına ilişkin bir işaret de buluruz. İlk noktada hadis aslında Kur'an açısından (bu anlatımda kitabî referansla bir şekilde paralellik arzeden tek yer) Havva'nın Adem'in sükunet bulması için yaratıldığını belirtmesi dolayısıyla doğrudur. (İbn Kesir der ki; Adem Cennet'te kimsesizlikten canı sıkılmış bir halde gezinirken Havva onun sıkıntısını gidermek ve teselli etmek üzere yaratıldı, *Bidaye*, 1:80). Kur'an'da bu atıf özellikle Adem'e değil, sükunet ve barış için genel olarak eşlerin yaratılmasınadır. İsmin anlamına gelince, burda vurgulanan açıkça Havva'nın *hayy* dan yani canlıdan geldiğidir ve bu hadise göre zaten yaşayan bir şeyden yaratıldığı için (tekrar, açıkça Adem'den yaratıldığını desteklemek üzere böyle isimlendirilir. Abu Hayyan ise başka bir öneri sunar. Ona göre; erkekten (mar') meydana geldiği için kadın (imra'a), yaşayan her varlığın anası olduğu için de Havva diye isimlendirilir. (*al-Bahr, al-Muhit*, 1:156; her iki alternatifin zikredilişi için bkz. *Majma'al bayân*, 1:166).

İbn Abbas ve İbn Mes'ud hadisiyle ilgili belki de daha ilginç bir nokta, bu hadisin Havva'nın yaratılış zamanı hakkında oluşturduğu sorudur. Metne göre olayın Adem'in Cennet'te oluşundan sonra olduğu açıktır. Çünkü yalnız başına ve kimsesiz olarak Cennet'te oturması emrediliyor. Oysa başka pasajlarda Allah'ın Cennet'e girme emrinin Havva'nın

---

[2] Ama bir atıfta (7:23) her ikiside kendi nefislerine zulmettiklerini kabul edip bağışlanma dilerler.

[3] Se-ke-ne kökünden, dinlenme için kullanılan sözcük, dinginlik, sükünet ve barış anlamlarını ima eder ve gecelerin kavuşulan sükünet zamanı için kullanılan sözcüğün aynısıdır (10: 67, 27: 86, 28: 72-73 ve 40: 61'deki gibi).

[4] Tekvin'de (Gözden Geçirilmiş Standart Çeviri) 2:21-22'de görüldüğü şekliyle hikaye der ki: "Böylece Allah insanı derin bir uykuya düçar kıldı ve uyuduğunda onun kaburga kemiklerinden birini alıp yerini etle kapadı; Allah insandan (Adem'den) aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yapıp erkeğe getirdi."

yaratılışından sonra gelişi aynı şekilde açıktır (bkz. İbn Kesir, *Bidaye*, 1:5) Bazan birini bazan diğerini desteklemek üzere çoğu zaman hayali hadisler nakledilir. Örneğin: Ömer ve İbn Abbas'tan mealen şu hadis:

> Allah meleklerden bir ordu gönderdi. Onlar Adem ile Havva'yı sultanların taşındığı gibi altından bir taht üzerinde taşıdılar. Onların elbiseleri nurdandı. Herbirinin yakut ve incilerle süslenmiş altın birer taçları vardı. Adem'in belinde inci ve yakutlarla süslenmiş bir kemer vardı. (El-Razi, *Tefsir* 3:2).

İbn Abbas ve İbn Mes'ud Havvanın Cennet'te yaratıldığına işaret ederlerken El-Razi bu konu ile ilgili rivayetini, Havva'nın Adem Cennet'e girmeden önce yaratılmış olduğunu vurgulayan yorumla izler. Allah en iyisini bilir diye sonuçlandırır. Ebu Hayyân bazı tefsircilerin; *'zevcenle birlikte Cennet'te oturun'* şeklindeki Kur'an'i buyruğun Havva'nın Adem oraya yerleştirilmeden önce de var olduğuna bir işaret olduğunu ve aslında onun (Havva'nın) Allah Adem'e isimleri öğrettiği zaman yaratıldığını söylediklerini kaydeder. Müfessirlerin çoğunluğu ise ona göre İblis Cennet'ten kovulduğunda Adem çok yalnız kaldığı için Havva'nın yaratılmasının zorunlu olduğuna inanmaktadır (Ebu Hayyan, *al-Bahra, al-muhit* 1:156).

Cennet'ten kovulma ile ilgili noktaya geldiğimizde, yine bir çok örnekte Kur'an'ı, rivayetler ve yorumcuların hikayeleri arasında açık bir uzaklıkta buluruz. Yaratılışın anlatıldığı ayette (3:1-6) Havva'nın bu işi bilerek mi yoksa bilmeden mi yaptığı sorusu açık kalsa da, Havva'nın kocasının yasaklanmış ağaçtan yemesinden doğrudan sorumlu olduğu açıktır. Ayrıca, bizzat Havva'nın kendisi meyveyi Adem'e vermiş göründüğü halde, onu kurnazlığıyla yemeye ikna edenin yılan olduğu da çok açık bir şekilde ifade edilir. Kur'an'da görmüş olduğumuz gibi, her ikisi uyarılır, her ikisi kandırılır ve her ikisi yerler. Kitab-ı Mukaddesin hikayelerinden ve yerel gelenekten kuşku duyulmayacak şekilde etkilenmiş olan müfessirler hemen her örnekte Havva'yı, Adem'in ayağının kayışı ve düşüşünün sorumluluk yükünü taşıdığı bir konuma yerleştirmiş görünüyorlar. Bazen o, her iki ilahî buyruğu çiğnemekten suçlu görülür, bazen de Havva'nın Adem'in ise karışmasından daha özel anlamda sorumlu olduğu söylenir. Olaya katılan diğer iki şahıs; Şeytan ve insanın düşüşüne yol açan şeytanî plana kolay aldanan biri şeklinde resmedilen yılandır. El-Sa'labi tarafından ayrıntısıyla anlatılan hikayede, örneğin; Şeytan Cennet'in kapısı dışında, içeri girmeye bir yol ararken 300 sene dindarca ibadet ettiği şeklinde resmedilir. Şeytan nihayet bir tavus kuşunun sempatisini ve ilgisini celbedip, onu ölümsüzlük ağacından yemedikçe her canlı gibi ölüp gideceğine inandırır. Tavuskuşunun da yardımıyla Şeytan, aynı hikayeyle yılana yaklaşır. Daha sonra kendini bir atsineğine dönüştürerek Cennet'e yılanın dişleri arasında girer. Birlikte Adem ve Havva'ya yaklaşırlar ve Şeytan ilk çifte ölümün korkunçluğunu anlatır, der ki;

> Ey Adem seni hiç solmayan ve ölmeyen ölümsüzlük ve hakimiyet ağacına götüreyim mi? Adem 'Evet' dedi. İblis de 'O halde bu ağaçtan, ölümsüzlük ağacından ye' diye ısrar etti. Adem karşı çıktı 'Ama Rabbim onu bana yasakladı. İblis 'Rabbin sana ağacı yalnızca melek olmayasın veya şu ölümsüzlerden olmayasın diye yasakladı. Fakat Adem karşı çıkmakta ısrar etti. Bunun üzerine İblis öğüt vermek istediğine dair yemin etti. Onlar bununla yalana kâni oldular. Çünkü kimsenin yalana Allah'ın adını anarak başlayabileceğini tahayyül edemezlerdi. Ağaçtan önce Havva yedi ve Adem'e de yiyinceye kadar ağaçtan övgüyle söz etti." (El-Sâlabi, *Kısasal Enbiya*, s. 19).

Hatta bazı anlatımlarda her ne kadar sorumluluk yılandan İblis'e kadar uzanabiliyorsa da, Adem'i kandıranın Havva olduğu daha açıktır. El-Tabarsi şu hadisi kaydeder;

> (Allah Adem'e sordu:) 'Sana yasakladığım halde onu niye yedin.' O da 'Ey Rabbim, onu bana Havva yedirdi.' O zaman (Allah) Havva'ya 'Onu niye Adem'e yedirdin.' dedi. Havva 'Yılan istedi' dedi. Yılana niçin Havva'dan bunu istediği sorulduğunda ise 'Şeytan istedi' şeklinde karşılık verdi.' (*Tefsir* 8: 143)[6].

Havva'nın aldatmak mı yoksa meyvelerin lezzetini tatmak mı istediği çoğu kez açık değildir. 'Ey Adem ye. Ben yedim, bana bir zararı dokunmadı' (El Tabersi, *Tefsir* 16: 224). Ama çoğunda müfessirler niyetinin kötü olduğu hususunda çok az şüpheye yer bırakmışlardır. Tabersi'nin "*Tarih*"inde (1:108) Şeytan'ın Havva'yı kandırmak için kullandığı sözlerin aynısını Havva Adem'i kandırmak için kullanıyor: "Şu ağaca bak, kokusu ne kadar hoş, meyvesi ne kadar lezzetli, rengi ne kadar güzel!" Bu paragraf

---

[5]Tekvin 2:23'e bkz. 'Ve Adem dedi ki: "Bu şimdi kemiklerimden bir kemik ve etimden bir ettir: bunun adı kadın olacak, çünkü erkekten yapıldı."

[6]İbn Kesir, yılanın Havva'nın yemesine ve sonra da Adem'e vermesine sebep olduğunu belirten Kitab-ı Mukaddes'deki anlatımın İblise hiç değinmemesinden dolayı açıkça hatalı olduğunu söyler (*El-Bidaye*, 1:84).

-Allah'ın Adem'i kandırmakla özellikle Havva'yı suçlamasıyla sonuçlanır. Daha sonra (1:111-112) Taberi, diğer müfessirlerce de nakledilen ve özetle Adem'in bütün akletme yeteneklerine dayanarak ağaçtan yemediğini, ancak Havva'nın kendisine içmek üzere şarap vermesinden sonra bu kandırmacaya yenik düştüğünü söyleyen bir rivayeti kaydeder. El-Sâlabi aynı rivayeti kaydederken, ayrıca şarabın etkisiyle Adem'in akletme yeteneğini kaybettiğini vurgularken, El-Razi (*Tefsir* 3:13) çeşitli tefsirlerde gördüğü ibarelerde hiçbir zaman böyle bir zorlamanın olmadığını söyler. Tabii ki bu eylemde ima olunan, bir yandan Havva'nın Adem'in aldanışına yalnızca masumane değil fakat aktif olarak katıldığı hususunun gözden kaçmaması için İbn Kesir, Allah'ın en doğrusunu bildiğini de belirterek Adem'den önce Havva'nın ağaçtan yediği ve Adem'i ağaçtan yemeye zorladığı üzerinde durur. Daha sonra Peygambere isnad edilen bir sözü nakleder: "*Beni İsrail olmasaydı et bozulmazdı (çünkü onlar bir sonraki güne saklarlardı) ve Havva olmasaydı hiç bir kadın kocasına ihanet etmezdi*" (*Bidaye* 1:84).

Tevbe konusu, Havva'nın Adem'e; kadının erkeğe karşı durumu hakkında işaret ettiği şeyler açısından ilginç bir konudur. Daha önce gözlemlendiği gibi, Kur'an iki yerde Adem'in yalnız başına tevbe ettiğini bir kez de hatasını kabul edip bağışlanma dilediğini söyler. Genelde yorumcular bu seçeneklerden ilkini, çoğu kez yalnızca Adem'in tevbesine değinerek seçerler (El-Taberi, *Tarih*, 1:108). Bazen hikayeye ilave yorumlar eklerler. El-Razi böylece çok açık olarak, Havva'nın Adem'e bağlı olmasından ötürü Tanrı'nın Adem'in tevbesi ile yetindiğini söyler (*Tefsir* 3: 26). Tefsirinin sonraki bir cildinde, İblis'in her ikisine düşman kılındığını söyleyen bir ayette niçin hitabın sadece Adem'e olduğu sorusunu ortaya atar (*Ey Adem! Bu senin ve eşin için bir düşmandır...*) (20:177). Buna verilebilecek iki cevap vardır der el-Razi; birincisi reisleri olduğu için erkeğin çektiği zorlukların (*shaqâ*) halkının (yani zevcesinin) da zorluklarını kapsadığı ve mutluluklarının da onun mutluluğunun bir parçası olduğudur. İkincisi de *shaqa* ile iyiyi aramada çekilen meşakkatın kastedildiği ve bunun da kadın için değil erkek için zorunlu ve gerekli olduğudur. El-Nesefi Allah'ın Adem'i bağışladığını ve Havva'nın kendisine tâbi olmasından ötürü yalnızca Adem'in tevbesine değinildiğini ekler. Bu nedenle Kur'an ve Sünnet'in çoğu yerinde bu değini açık olmaktan ziyade imalı bir şekilde yer alır (*Medarik*, 1:43).

O halde kötülüklerden özel olarak kimin sorumlu olduğunu bir kenara bırakırsak, müslüman gelenek Adem ve Havva'nın itaatsizliklerinin sonuçlarının ne olduğunu nasıl anlamıştır? Kur'an'da açıktır ki sonuçlar hem erkek hem kadın açısından aynıdır; kendi çıplaklıklarını görürler, her ikisi şeytanın ebedi düşmanlığına mahkum edilirler ve onunla birlikte her ikisi cennetten çıkarılırlar. Oysa ki hadislerde Havva ve yılana ilave sorumluluklar yüklenmiştir. İbn Kesir'in anlattığı şu hikayedeki gibi, suçluluk duygusuyla Havva değil de Adem ezilmiş olarak resmedilir:

> Peygamber dedi ki: Allah Adem'i uzun boylu, gür saçlı ve uzun bir hurma ağacı gibi yaratmıştı. Yenilmesi yasaklanan ağacın tadına baktığında elbisesi düştü. Ona ilk görünen yer edep bölgesi oldu. Bunu görünce aşırı bir şekilde üzüldü ve koşmaya başladı. Allah ona dedi ki: 'Adem, benden mi kaçıyorsun?! 'Hayır Rabbim' diye karşılık verdi. Adem. 'Fakat utancımdan dolayı (yıkılmış vaziyetteyim)' (1:88).

Bu olayla ilgili Taberi de, Adem utandığından Allah'ın onu değil, kendisinin yaratıldığı yeryüzünü gazaplandırmak şeklinde karşılık verdiğini anlatır. Oysa Havva Adem'i yanılttığı farzedilen olaydan dolayı özel olarak doğum acısıyla cezalandırılır. Allah Havva'ya "karnındakini doğurma zamanın geldiğinde tekrar tekrar ölüme yaklaşacaksın" dedi (*Tarih*, 1: 108). (Yılan da aldatma olayındaki rolünden dolayı yerde sürünecek şekilde ayaklarının karnında kaybolmasıyla ebediyyen cezalandırılır)[7]. Hatta Taberi tefsirinde Havva'ya (ve açık bir imayla kadın soyunun) daha çok ceza verildiğini kaydeder: "Sana gelince, ey Havva bu ağacı zedeleyip özsuyunu akıttığın için aynı şekilde senin bedenin de her ay kanayacak" (*Tefsir*, 8:143). Ademe suçtan Havva'ya sorumlu tutunca Allah onu (Havva'yı) "bunun bir sonucu olarak ancak isteğinin dışında çocuk doğurmasına izin verdim!" diyerek cezalandırır (Taberi, *Tefsir*, 8:144)[8].

---

[7] Taberi'nin kaydettiği başka bir anlatımda Allah yılana bacaklarını öyle bir keseceğini söyler ki, yüzükoyun yere yatacak ve kim onu bulursa başını ezecektir (*Tarih*, 8: 143).

[8] Cennetteyken Havva'nın çocuğunun olup olmadığı sorusu üzerinde ihtilaf olduğu görünen bir sorudur. Genelde anlaşılan o ki, ağaçtan yemeyi çıplaklıklarının farkına varışları ve bununla cinsel arzunun doğuşu izler. Fakat klasik müfessirlerin sorunlarından bir tanesinin de, Allah'ın cennetten inme emrinin onların nesillerini de kapsayıp kapsamadığı olduğu bir gerçektir. Zemahşeri (*Keşşaf* 1:128) ve Nesefi (*Medarik*, 1:44) kapsadığını söylerken *Menar* tefsiri (1:278) özel olarak emrin Adem'e, zevcesine ve İblise işaret ettiğini ve nesillerini kapsamadığını söyler. Tabii açıktır ki, bu durumda konu haddi zatında cinsiyet veya evlat konusu değildir, fakat insa-

Cennet'ten atıldıktan sonra Havva'nın (ve Adem'in) yeryüzündeki varlıklarının ayrıntıları hakkında Kur'an sessiz kalırken, hadisler yalnızca bir kaç fazladan atıfta bulunurlar. Değişik yerlere inmiş oldukları söylenir; Adem Hindistan'a, Havva Cidde'ye (İbn Kesir, *El-Bidâye*, 1:86; El-Razi, Tefsir, 3:27), Adem Safa'ya ve Havva Merve'ye (İbn Kesir, *Bidâye*, 1:87); bir rivayette de sonunda onların Arafat dağında yeniden buluştukları söylenir (Gharib, *Nisa*, s.12). Genelde yeni bir hayata başlamak ve tek Tanrı'ya ibadetin tebliği konusunda sorumluluk tek başına Adem'e yüklenmektedir. Havva'nın düşüşten sonra (önce olduğu gibi) Adem'in rahatı ve huzuru için yaratılmış olduğu şeklindeki daha önce zikredilen ifadelerden ayrı olarak, ona yapılan atıflar genel olarak bebek bekleme hakkında alışılmamış açıklamalardır. Örneğin; İbn Kesir Havva doğururken İblis'in onu ziyaret ettiğini söyleyen *'garib'* bir hadise değinir."*Doğurduğu ilk çocuklar yaşamadı, fakat İblis çocuğuna 'Abd ül Haris' (rençber kulu) ismini koymayı emrettiğinde çocuk yaşadı*" (*Bidaye*, 1:105). Başka rivayetlere göre de Havva 20 kez ikiz doğurdu. İkizlerin her biri bir erkek ve bir kızdan oluşuyordu; iki ayrı batın kardeşleri arasındaki rekabet bir kardeşin diğer bir kardeşi öldürmesine yol açtı. Bu yeryüzünde bilinen ve kadın yüzünden işlenen ilk suçtur (*Gharib*, Nisâ, s.14).

Tabersi'nin *Tarih*'indeki (1:161) bir ibare genelde kadınlığa uygun görülen görevlerin kökenlerini Havva'ya dayandırır. Kovulmadan sonra onun örgü ördüğü, dokuma yaptığı, hamur yoğurup ekmek pişirdiği anlatılır. Taberi'nin yorumuna göre "kadınların yaptıkları bütün şeyleri o yapmıştı." İbare Havva'nın ölümünden bir yıl önce olan Adem'in ölümünün tasviriyle devam ediyor. Tufana kadar kalacakları Bawd dağlarında bir mağaraya defnedildiler. Tufan zamanında Nuh onları ordan alıp gemiye koydu. Tufan sularının çekilmesinden sonra ilk defnedildikleri yere yeniden götürüldüler. Sonraki olaylarda bir arkadaşlık-beraberliğin olduğu varsayılmasına rağmen, ölümünde bile Adem'in günahının sorumluluğundan dolayı Havva suçlanmaktadır. Taberi'den alınan ifadenin işaret ettiği gibi:

> Adem'in ölümü yaklaştığında Tanrı ona Cennet'ten cenazesiyle ilgilenecek melekleri ve kefenini gönderdi. Havva melekleri görünce aralarından geçerek Adem'e ulaşmaya çalıştı. (Fakat Adem) O'na 'Benden ve Rabbimin meleklerinden uzak dur. Başıma ne geldiyse senin yüzünden geldi' dedi. (*Tarih*, 1:160).

Rivayetlerde ve yorumlarda sunulan şekliyle genel manzaraya bakıldığında bunların uzantıları gayet açık görülür. Adem yalnız başınadır, bunun için Havva ona bir huzur ve teselli vesilesi olmak üzere yaratılır. Adem yeryüzünde halife olmak üzere, Havva ise kocasının eğri kaburga kemiğinden yaratılır. (Bu bağlamda Taberi'nin *Macma-ul Beyan*'ında *Kitabul Nübüvve*'den naklettiği rivayeti kaydetmek ilginç olacaktır; Buna göre Adem balçıktan, Havva da Adem'den yaratılmıştır. Böylece kadının gayreti erkek içinken erkeğin gayreti ise çamur ve su için oluyor (*Himmetel Nisâi alrijal.*). Adem Tanrı'nın kendisiyle sözleşme yaptığı varlıktır. Havva ise hem iğvaya ilk kanan, hem de çoğu kez Adem'in düşüşünün başlıca nedeni olarak resmedilir. Havva duyularını ona verdiği şarapla körleştirmeye kadar Adem makul biridir. Adem haya duyduğunda cezalandırılan o değil, yeryüzü oluyor. Havva'ya ise bütün kadın nesli ile birlikte buğzediliyor. Yeryüzüne inişten sonra Adem yeryüzünü imar etmek ve insanları Tanrı'ya gerçek anlamda ibadet etmeye yöneltmek gibi soylu bir uğraşa girerken, Havva analık görevlerine devam etmesine rağmen, her nasılsa çocuk doğurmak yoluyla İblisin ziyareti ve cinayetle ilişkilendirilmektedir.

Havva'yla ilgili çağdaş çözümlemelere geldiğimizde, malzemenin çağdaş İslami anlayışta ve onun insanlığa sunduğu mesajda işlenen çeşitli konulardan biri bağlamında sunulduğunu görürüz. Bu temalar her zaman birbirleriyle uyumlu değildirler ve yazarların, hem teolojik hem de kişisel çeşitli bakış açılarını yansıtırlar.

Çağdaş yazarların bir çoğunun temel güdüsü, Kur'an'ın geçerliliğinin teyidi, buna mukabil, çoğunlukla malzemelerinin geleneksel işlenişinin reddidir. Daha önce Havva'nın Kur'an'daki portresinin hadislerdekinden oldukça farklı olduğunu görmüştük. Bu temanın özellikle kadının erkekle eşitliğini ispatlama kaygısı taşıyanlarca dile getirildiğini görmek şaşırtıcı değildir. Nitekim Ayşe Abdurrahman Kur'an'ın yabancı kaynaklardan toplama bir Kitap olmadığını, aksine aramızdaki geçerli Kitap olduğunu ve ne özel, ne de genel bir anlamda Havva'nın Adem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı şeklinde bir olaya işaret etmediğini savunur. Kur'an kadının-insanlığının herhangi

---

noğlunun mirasının ilk hata yüzünden bir sorumluluk taşıyıp taşımadığını veya kabaca bunun sonuçlarını paylaşıp paylaşmadığıdır.

bir surette erkeğinden daha az olduğu fikrini reddederek, aksine hepimizin tek ruhtan olduğumuzu vurgular (*El-Mefhum al-İslami*, s.6)[9]. Kur'an ayetleri ayrıca Havva'yı suçluluk yükünden kurtarmak isteyenlerce de gündemde tutulur. Havva Eski Ahid'in işaret ettiği gibi Adem'i baştan çıkartmak suretiyle ilk günahı işlemiş değildir der Tuhami Nafra. Kur'an'da Allah her ikisine hitap eder ve kıssa her ikisi hakkındadır. Her ikisi kandırılır, her ikisi sorumlu tutulur, her ikisi şeytana uyar ve her ikisi yanlış yapıp gene her ikisi beraber tevbe ederler (*Sikulujiyyat*, s. 399). Yine Ayşe Abdurrahman kovulma kıssasının geleneksel rivayetlerinin istihzalı bir eleştirisiyle Havva'nın savunmasını yapar:

> Ayrıca Havva'nın yaşamına kandırma ve aldatmayla başladığı ve ilk kadının; insanlığın annesinin kötülük için şeytanın itaatkâr bir aleti ve Adem'e yasak ağaçtan yedirerek yaratıcısına itaatsizliğe teşvik etmek suretiyle ona hükmetmeyi hedefleyen şeytanın aracı olarak göründüğü şu meşhur hikayeye dikkat çekiyorum. Gerçek şu ki, İslam'ın Kitabı'nda Şeytanın ilkin Havva'yı kandırdığına veya Havva'nın kocasını, Cennet'ten kovulmasına neden olan yasak ağaçtan yemesi için kandırdığına dair hiçbir atıf yoktur. Aksine Kur'an'ı Kerim'de o ağaca yaklaşmaktan menedilmek konusunda tamamen Adem kadar sorumludur ve her ikisi şeytanın kandırmasıyla ağaçtan yerler (*el-Kur'an*, 5.43).

Abdurrahman buyruğun aslında özel olarak Adem'e yöneltildiğini söyler. O unutup yanlış yola sapmış biridir. İblis vesvese ve fısıltı yoluyla aklını çelerek Adem'le doğrudan karşılaşmış ve hiçbir şekilde bu iş için eşini kullanmamıştır. Eşit sorumluluk konusunda daha zayıf başka ifadeler birçok çağdaş eserde bulunabilir. Menar Tefsiri, (1:276). Allah'ın ağaca yaklaşmayı hem Adem'e hem de Havva'ya yasakladığını ifade etmekle kalmayıp, aynı zamanda şeytanın bu suça her ikisinin ortak olmasına sebep olduğunu da söyler. Bu nedenle Havva'ya özel bir suçlama sözkonusu değildir. Abdülvahhap el-Najjar *"İblis onların kulaklarına ondan yemeyi fısıldadı ve değişik yollara başvurarak onları kandırdı... Adem ve eşi ağaçtan yediler"* derken bu görüşe katılmış oluyor (*Kasas* s.6).

Buna rağmen başkaları Adem'in kovuluşundan Havva'nın sorumlu olduğunu öngören geleneksel görüşü tekrarlamaya devam ediyorlar. Burada da bakış açısı, daha geniş bir görüşün bir parçası olarak görülmeli. Adem ve Havva insanlığın tamamını temsil ederler;[10] ve insan türünün erkeğinin doğası ve rolü dişisininkinden esas itibariyle farklı olarak görülür. "Adem ve Havva'nın yediği yasaklanmış ağaç hikayesi yaşayan tüm varlıkların kendi aralarında cinsel ilişkilerdeki dişi ve erkek imajlarını yansıtır. Erkek ister ve teklif eder. Kadın direnir ve kandırır." (El-Akkad, *El-Mar'a*, s.20). Bu pozisyonun savunucuları çoğu kez Adem'in Allah'ın yeryüzündeki halifesi olma ve dünyanın imarı ve yönetiminden sorumlu olma rolünü vurgularlar. Adem (erkek) dışarıdan bir aktör (Havva/kadın) tarafından saptırıldığında günaha boyun eğse de, doğası itibariyle rasyoneldir. Kadın ise doğası gereği baştan çıkarıcıdır. Adem Onun akıl çelici yeteneklerine kendini bıraktığında O Adem'in duyduğu günahkârlık ve vicdan azabı duygularına iştirak etmez.

Böylece çağdaş eserlerde kınama ve tevbe, Havva hakkında ilave hiç bir yorum veya değinide bulunulmaksızın yalnızca Adem için sözkonusu edilir (bkz. *Menar* 1:277). Bazı örneklerden başka imalar da çıkarılabilir. Örneğin Merağı (*Tefsir*:21). Allah'ın Adem'i sakınmayı, dikkatli olmayı ve günahın sonuçları üzerinde düşünmeyi gözardı etmesinden ötürü azarladığını yazar; ki bu, Havva ona şarabı içirdiğinde 'erkek' özelliklerinin kaybedildiğini öngören düşünceyle paralellik arzeder. Adem'in hikayesine dayanan küçük bir hitabesinde El-Naccar erkeği bilgelik, geniş bilgi ve öğrenme kapasitesine sahip olmasına rağmen doğası gereği unutkan olmakla tasvir eder. Ama unutkanlığına ve itaatsizliğine rağmen Allah (Havva'ya hiç değinmeden) Adem'i bağışlamıştır(*Kasas*, s. 21).

Bu yorumcuların bir çoğu Adem'in tam anlamıyla sorumlu olduğunda birleşirken yine de sorunun gerçek nedeni olarak Havva'ya yönelirler. Adem ahdini unuttu ve karısına uy-

---

[9]Abdurrahman kaburga kemiği konusunda başka bir yerde der ki: "Şayet hadis sağlamsa bundan yaratılışın kökenini tanımlamadan ziyade İslam peygamberinden kadınlara karşı dikkatli, ince olmaya yönelik bir emir ve onlara kaba davranmaya karşı bir uyarı olması kastedilir, tıpkı "Dikkatli olun (cam şişeler)" der gibi. Fakat "kadınlar şişelerden mi yaratılmıştır?" diye ekler (*El-Kur'an*, s.43).

[10]Adem ve Havva'nın hayatı her erkek ve kadının hayatıdır. Bu onların yalnız başlarına özel hayatları değil, fakat herkesin yaşamıdır, çünkü biz hepimiz onlardan olma, onların nesilleriyiz. Varlığımızda onların maddi ve ruhsal özelliklerini taşırız (Şalabi, *Hayat Adem*, s.6).

mamasına yardımcı olacak tefrik gücünü tümüyle kaybetti der El-Merağı. Daha sonra Ebu Hureyre'den, Havva olmasaydı hiç bir kadının kocasına ihanet etmeyeceğini ifade eden bir hadisi nakleden El-Merağı şu yorumda bulunur. "O Adem'e ağaçtan yemeyi güzel gösteren kişidir. Kadın hilekâr bir yolla bile olsa doğası itibarıyla erkekten istediği şeyi güzel gösteren yaratılıştadır." (*Tefsir*, 8:120). Aynı şekilde Abbas Mahmud El-Akkad da Cennet'ten atılış kıssasının bilhassa yapmaması isteneni her zaman yapan kadının ebediyyen değişmeyen doğasını sembolize ettiğini söyler (*Hazihi El-Şacara*, s.7). Bir kadının kişiliğinin her öğesinin ağaç kıssasında temsil edildiğini, yasaklanana olan tutkusunun da bu kişiliğin bir parçası olduğunu söyler. Türleri korumanın tek yolu, yöneten durumundakinin yönetilenle olan ilişkisidir. Yönetilenin, yani kadının doğasında kendisini yönetenin iradesine karşı gelmek veya onun iradesinden kaçmak vardır. Böylece bu, irade ve ayartma takip etme ve yönetilme arasında bir kavgaya dönüşür. Bu bütün türlerin yapısında vardır. Kadının baştan çıkartıcı olmasının sebebi, yönetilen olması ve ayartma yolundan başka bir yolla yönetememesidir (*El-Mar'a*, s.23-24).

Bazılarının anlayışında bu dişi eğilimleri açıkça Havva'nın eğri bir kaburga kemiğinden yaratılmış olması gerçeğini ima eder hale gelirler. "Bundan, eğri kişilikleri ve beyinlerindeki zayıflık ihtimalinden dolayı kadınlara, nazik cömert ve sabırlı davranmamız gerektiği anlaşılır" der Mahmud Şalabi... Bu görüşünü desteklemek üzere çeşitli hadisleri aktardıktan sonra, şu yorumla sonuca ulaşır. "Bize göre açıktır ki, Havva Adem'in kaburga kemiğinden yaratılmış olup duygu ve heyecanları bakımından da yaratılmış olduğu kemiğe benzer şekilde eğridir (*Hayat Adam* s. 61).

Bir çok çağdaşın gözünde Havva (dolayısıyla kadın) bu kadar sorunlu ise onun yaratılış amacını nasıl anlıyorlar? Tabii ki doğum yapmaları için. Kur'an'da daha önce görüldüğü gibi çiftlerin birbirlerinde huzur ve sükûnet bulmaları için yaratıldıkları söylenir. Çağdaşlar bu ayeti Havva'nın (kadının) Adem'in (erkeğin) huzur ve sükûneti için yaratıldığı şeklinde yorumlarlarken gelenekselcilerin izini takip etmiş oluyorlar. El-Naccar "Allah Adem'e Havva'yı kendisinde huzur ve sükûnet bulsun diye yarattıktan sonra Cennet'te oturmayı buyurdu"gunu söyler (*Kasas*, s.6). Me'mun Garip yaşamına bir anlam ve 'tat' verecek bir eş için Adem'in baştaki ümidini vurgulayarak, özellikle Cennet'ten atıldıktan sonra onun yalnızlığını gidermesi, barış ve istikrar duygusunu geri getirmesi için yanında Havva'ya ihtiyaç duyduğunu söyler (*Nisa*, s.11-12).

Bazı çağdaş yorumlarda Havva figürü kusurluluk ile mükemmelliğin ilginç bir bileşimini temsil eder. Olumsuz özelliklerine rağmen, o bir kadının sahip olması gereken güzellik, mükemmellik, naziklik ve cazibeliğin prototipidir. Örneğin Şalabi Havva'yı (kişiliğindeki eğriliğini belirtmesine rağmen) dünyanın şimdiye kadar tanımış olduğu en güzel kadın olarak tasvir eder. Adem gibi o da büyük bedenliydi (yaklaşık 60 dra' uzunluğunda) ve erkeğin kadında en çok idealize ettiği (zeka dışında) güzellik, gençlik, sağlık ve kuvvet gibi niteliklerde en ileri noktadır. O diğer kadınlardan daha güçlüdür der Şalabi, çünkü kendisine ne bir insan ne de mutsuzluk, endişe veya keder dokunmamış bir bakiredir (*Hayat*, s.62-63). Ahiret gününde Cennet'e girecek olan her kadın Havva görünümünde olacak. Bu tasvir bize geleneksel hûri tasvirlerini hatırlatır. Yalnızca bir farkla; o da Cennet'e annesi Havva'nın görünümünde giren erdemli kadının Havva'nın kendisinin de olduğu gibi huriden daha güzel olacağıdır.[11]

Havva'nın dolayısıyla kadınların savunusu, Kur'an kelamını geleneksel yorumun üstünde tutanlardan başka, özel olarak kadını baştan çıkarıcı veya erkekten aşağı gören yorum türlerini reddetmek üzere yazanlardan da gelmektedir. Arada sırada kadının erkek tarafından yapılan açık ve net bir savunucusuna rastlamak mümkün ise de, çoğu kez bu tür yazılar kadınlardan gelir. Örneğin bu konumu takınan İbrahim Zeki el-Sai *Madha an Havva* isimli çalışmasında özel olarak Akkad'ın (yukarıda aktarılan) yorumunu ve Havva'nın Adem'in cennetten düşüşünden ve kadının erkeğin sıkıntılarından sorumlu olduğu şeklindeki yorumlarını reddeder.

Batılı feministler El-Sai'yi gerçek anlamda liberal biri olarak kabul etmeyebilirler. Çünkü o, kadının erkeğin emri altında oluşunu Allah'ın bilgisi ve iradesinin zorunlu kıldığı görüşünü desteklediğini açıkça ortaya koyar. Fakat Allah'ın adil iradesinin kadınların erkekler tarafından ezilmesi gerektiği anlamına gelmediğini de söyler. Ve üstü kapalı olarak kadını

[11] Ahiret gününde Allah Adem'in faziletli kızlarını, anneleri Havva'nın ilk yaratıldığı suretine tahvil edecek ve bununla her kadının bu dünyada güzellik bakımından sahip olamadığı her şey gerçek-leştirilmiş olacak. Bu onun burda kaçırdıklarının bir tazmini ve teselisidir (Şalabi, *Hayat Adem*, s.108).

yılana benzeten tatlı sözlere karşı ... k hain olduğunu ima eden geleneksel gör... fazla ileri gitmektedir. Şüphe yok ki kadın ... belidir ki, bu da Havva'ya baştan çıkarıcılık rolü verilişinin nedenidir. Mantıklı bir çözümlemeye dayanarak, gerçekte Adem ve Havva'nın ağaçtan yemeden önce doğal durumda olmalarından ötürü hiç birinin doğruyu yanlıştan ayırt edemediğini ve bu nedenle de Havva'nın kusurlu olamıyacağını söyler. Kaburga kemiği efsanesini ciddiye aldığımız taktirde de Adem'den yaratıldığından dolayı bundan Havva'nın bir izleyici olması gerektiği anlaşılır. Fakat O Adem'i ayartabilseydi Adem tabi olurdu. İlişki de tersyüz olurdu ki şu anda durum bu değildir. El-Sai argümanına insanlığın çektiği acıların sorumluluğunun Havvadan çok İblise isnad edildiği noktaya kadar devam eder. "İnsanlık tarihinde örneğin Habil'in öldürülüşü gibi sorunlar çıkıyorsa bu çoğu kişinin sandığı gibi Havva'dan dolayı değil Tanrı'nın iradesinden dolayıdır. Gerçekte kadın hiç kabahatli değildir ve onun durumu (erkekler tarafından) ezilme dönemlerinin bir sonucudur." (*Madha an Havva* s. 24-56).

El-Sai'nin bütün çalışmasında Havva'yı kadın prototipi olarak öngören yorumlar görülür. Asıl niyeti kadını haksız suçlamalara karşı savunmak ve onun temel rolünün neslin devamını sağlamak ve analık olduğunu ortaya koymaktır. Çalışması sadece Havva'yı temize çıkarma çabasından dolayı değil fakat aynı zamanda kadının temel işlevlerinden birinin insan kişiliğinin kaynağı ve genellikle yalnızca erkeğe (Adem'e) ayrılmış bulunan hilafet görevine iştirak etmesi olduğunu özel olarak ifade eden nadir yazarlardan olması dolayısıyla dikkate değerdir (*Madha*, s. 88). Hilafette sorumluluk, erkekle kadınların izledikleri yollar farklı olsa bile eşittir.

Böylece Müslüman yazarların kadının rolü, işlevi ve aynı zamanda onun öz doğasına ilişkin sorular yöneltme girişimlerinde Havva işleri karıştırmaya devam eder. Havva'nın aşağı veya kusurlu olduğunu öngören Kur'an dışı görüşün reddini isteyen bazı sesler netleşse bile, Havva hakkındaki geleneksel yorumlar amaç olarak görünmektedir.

KAYNAKLAR

1. Abdurrahman, Ayşe, 1967, *Al-Mefhum el-İslami li tahrir el mar'e*, Umm Durman.
2. Abdurrahman, Ayşe, 1972, *El-Kur'an ve-qadaya al insan*, Beyrut.
3. Akkad, Abbas Mahmud, tarihsiz, *Hazihi el-şacara*, Kahire.
4. Akkad, Abbas Mahmud, Tarihsiz, *El-mar'a fil-Kur'an*, Kahire.
5. Garib, Me'mun, 1977, *Nisa fi hayat el-enbiya*, Kahire.
6. İbn Hayyan, tarihsiz, *El-Bahr el Muhit*, Riyad.
7. İbn Kesir, İsmail B. Ömer, tarihsiz, *El-Bidaye vennihaye fi al-Tarih*, Abdulaziz el-Naccar, Muhammed, tarihsiz, Kahire.
8. El-Merağı, Ahmed Mustafa, 1959, *Tefsir el-kur'an li l Kur'an*, Kahire.
9. El-Navcar, Abdülvahhab, 1966, *Kısas el-Enbiya*, Beyrut.
10. El-Nesefi, Abdullah B. Ahmed, 1939-1943, *Medarik el-Tenzil ve haqaiq el te'vil*, Kahire
11. Nafra, El-Tuhami, 1974, *Sikulicliyyat el-kıssatu fil-Kur'an*, Tunus.
12. El-Razi, Fahreddin, 1935, *Tefsiri Kebir*, Kahire.
13. Rıza M. Reşid, 1948, *Tefsirul Kur'an el-Kerim*, Tefsir el-Menar, Kahire.
14. El-Sai, İbrahim Zeki, 1967, *Maza'an Havva?* İskenderiye.
15. Şalabi, Mahmud, 1964, *Hayat* Adem, Kahire.
16. El-Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, 1954, *Camiul Beyan an Te'vili Ayat el Kur'an* Şakir, Mahmud Muhammed ve Ahmed Muhammed, Şakir, edr, Kahire.
17. El-Taberi, E.C.M.C., 1960, *Tarih el-Taberi*, Muhammed Ebul Fadl İbrahim ed. Kahire.
18. El-Tabersi, El-Fadl İbn, el Hasan, 1970, *Mecma al-beyan fi tefsir el-kur'an*, Beyrut.
19. El-Sa'labi, ibn. İshak Ahmed b. Muhammed İbrahim. tarihsiz. *Kısas el-Enbiya*, Kahire.
20. El-Zemahşeri, Mahmud b. Ömer, 1966, *El-Keşşaf An haqaiq gavamid el-tenzil*, Beyrut.